

PAPER DETAILS

TITLE: INGILIZ IDARESINDE KIBRIS'TA ÖRGÜN DIN EGITIMINE GENEL BIR BAKIS

AUTHORS: Volkan NURÇIN

PAGES: 20-32

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/759994>

İNGİLİZ İDARESİNDE KIBRIS'TA ÖRGÜN DİN EĞİTİMİNE GENEL BİR BAKIŞ*

Volkan NURÇİN

Marmara Üniversitesi Din Eğitimi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, v.nurcin@gmail.com

Geliş Tarihi/Received:

23.05.2019

Kabul Tarihi/Accepted:

19.06.2019

e-Yayın/e-Printed:

29.06.2019

ÖZ

Bu çalışma, Kıbrıslı Türklerin İngiliz idaresi altındayken örgün eğitim kurumlarında nasıl bir din eğitimi uygulandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda Türkiye ve KKTC'deki arşivlerden temin edilen belgeler ile matbu eserler, süreli yayınlar ve raporlardan hareketle, dokümantasyon metodu kullanılarak konunun açıklığa kavuşturulmasına çalışılmıştır. Kıbrıslı Türklerin eğitim kurumları, Osmanlı'dan tevarüs edilen geleneği İngiliz idaresi altındayken de devam ettirmiştir. Bu dönemde sıbyan mektepleri-ilkokullar, rüştiyeler-ortaokullar, idadi-lise ve medreseler, Kıbrıslı Türklerin örgün eğitim kurumlarını oluşturmaktadır. Bu örgün eğitim kurumlarından sıbyan mekteplerinde İngiliz idaresinin sonuna kadar din dersleri okutulmuştur. Ortaokul ve lisede ise uzun yıllar din dersleri bulunurken, 1942-1943 eğitim-öğretim yılından sonra müfredattan çıkartılmıştır. Dönemin bir diğer örgün eğitim kurumu olan medreseler ise 20. yüzyılın başlarından itibaren rüştiyelerin de artmasıyla etkinliğini yitirmiş ve 1920'li yıllarda Peristerona Medresesi dışında hepsi kapanmıştır. Peristerona Medresesi müderrisinin 1940 yılında vefat etmesiyle söz konusu medrese de tarihe karışmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz İdaresi, Kıbrıs, Kıbrıslı Türkler, Örgün Din Eğitimi

GENERAL OVERVIEW OF FORMAL RELIGIOUS EDUCATION IN CYPRUS UNDER BRITISH ADMINISTRATION

ABSTRACT

This study aims to present how a religious education is given in the formal education institutions while Turkish Cypriots are under British administration. In this context, studies were conducted to clarify the issue by using the method of documentation based on the supplied documents from the archives of Turkey and the TRNC and printed works, periodicals and reports. The educational institutions of the Turkish Cypriots continued the tradition that they obtained from the Ottoman Empire under the British administration. During this period, sıbyan schools-primary schools, rushdiyyeh-secondary schools, idadi-high schools and madrasahs constitute the formal education institutions of Turkish Cypriots. Religious education courses were taught in the primary schools of these formal education institutions until the end of the British administration. In secondary and high schools, while religion courses were given for many years, this course was removed from the curriculum after 1942-1943 academic year. The madrasahs, another formal education institution of the period, have lost their effectiveness with the increase of the rushdiyyeh-secondary schools as of the beginning of the 20th century and in the 1920s, all of them were closed except the Peristerona Madrasah. With the death of the teacher of the Peristerona Madrasah in 1940, this madrasah also vanished.

Key Words: British Administration, Cyprus, Turkish Cypriots, Formal Religious Education

Osmanlı Devleti, Müslüman Türkleri Kıbrıs'a yerleştirirken onların idari, mali, hukuki ve dinî işlerinin yürütülebilmesi için beylerbeyi, kadı, müftü, defterdar ve yeniçeri ağası tayini yapmıştır.¹ Daha sonra ise mimari faaliyetlere başlanarak cami, mescit, medrese, mektep, tekke, kütüphane, han, hamam ve çeşme gibi yapılar inşa edilerek Kıbrıs'a İslami bir hüviyet kazandırılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde bulunan din, eğitim ve sosyal hizmetlerin Kıbrıs'ta da aynı şekilde uygulama alanı bulması sağlanmıştır. Müslüman halk için yapılan düzenlemelerin yanında, adanın gayrimüslim halkına da dinî özgürlükler ve ekonomik avantajlar sağlanmıştır. Osmanlı idaresinin gayrimüslim halka sağlamış olduğu hak ve özgürlükler, gayrimüslim halkın kendi aralarında veya Müslüman ahalile yaşadıkları anlaşmazlıklarda şer'î mahkemelerde yargılanmayı tercih etmelerine sebebiyet veren önemli bir etkidir.²

Osmanlı idaresi altındayken klasik Osmanlı eğitim sisteminin uygulandığı Kıbrıs'ta, örgün eğitim kurumları olarak dikkat çeken sıbyan mektepleri, medreseler ve rüştiye, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde uygulanan eğitimlerle benzer özellikleri taşır. Bunlar içerisinde sıbyan mektepleri ve medreseler dinî ağırlıklı müfredata sahip olmalarıyla rüştiye mekteplerinden ayrılmaktadır. Bunun yanında Batı tarzı eğitimin uygulandığı rüştiyelerde, din dersleri diğer sosyal ve fen dersleri gibi müstakil olarak okutulmuşlardır.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen savaşlardan Osmanlı'nın mağlup ayrılması üzerine devreye giren İngiltere, Rusya tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyi teklif etmiş, bunun karşılığında ise saltanat topraklarında yaşayan gayrimüslimler konusunda bir takım reformların yapılmasını ve Osmanlı Devleti'ne yardım edebilmek için Kıbrıs'ın idaresinin geçici olarak kendilerine verilmesi sözünü almışlardır. Şayet Rusya, Kars'ı ve son savaşta Ermenistan'da ele geçirdiği toprakları Osmanlı'ya iade ederse, Kıbrıs Osmanlı Devleti'ne iade edilecek ve yapılan antlaşmalar yürürlükten kalkacaktı.³ Bu antlaşma gereğince 1878 yılında Kıbrıs'ın idaresini geçici olarak ele alan İngiltere, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ittifak devletleri içerisinde yer almasını gerekçe göstererek Kıbrıs'ı ilhak etmiştir. Türkiye'nin 1923 yılında Lozan Antlaşması'nı imzalamasıyla, söz konusu ilhak resmen tanınmıştır.

Osmanlı idaresi altındayken uygulanan eğitim sistemi, 1878 yılından itibaren aynı şekilde uygulanmaya devam etmiştir. İngiliz idaresi altındayken ders müfredatları aynen takip edilmiş ve derslerde okutulan kitaplar eski uygulamada olduğu gibi İstanbul'dan getirilmiştir. İngilizlerin eğitim alanında Kıbrıs'ta yaptıkları ilk değişikliklerden biri, kendi eğitimleri ile ilgili kararlar almak üzere Türkler ve Rumlar için ayrı Maarif Encümenliği ihdas etmek olmuştur. Başkanlığını çoğunlukla yüksek komiserlere vekâlet eden İngiliz baş müsteşarının yaptığı Maarif Encümenliği ile birlikte 1895 yılında alınan kararla her kaza merkezine ayrı Maarif Encümenliği ve köylerde de Köy Okul Komisyonları oluşturulmuştur.⁴ Maarif Encümenliğinin vazifeleri genel olarak; ders programlarını hazırlamak, öğretmenleri atama, görevden alma ve öğretmenlere verilecek ücretleri belirlemek şeklindeydi.⁵ İlk yıllarda tüm okullar Maarif Encümenliği tarafından idare edilmekteyken 1896-1898 yılları arasında Encümenliğin aldığı karar gereği adanın tek idadisi olan Lefkoşa İdadisi için İslam Tâli Okullar İdare Heyeti oluşturulmuştur. Kurulduğu ilk dönemlerde Maarif Encümenliğinde olduğu gibi yüksek komiser veya baş müsteşarın başkanlık ettiği İdare Heyeti, 1914 yılından itibaren Kıbrıs kadısı veya müftüsünün başkanlığında, 1928 yılından sonra ise Türk evkaf murahhasının başkanlığında toplantılar yapmıştır.⁶

İngiliz idaresi altındayken Kıbrıslı Türklerin eğitim müfredatları, büyük ölçüde Türkiye ile benzer bir seyir takip etmiştir. Ancak Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ve ardından dinî okulların kapatılması ve din derslerinin aşama aşama müfredattan çıkarılması, Kıbrıs Türk eğitiminde de karşılık bulmuştur. Bu çalışmanın amacı da adanın İngiliz idaresinde bulunduğu 1878-1960 yılları arasında, örgün eğitimde din eğitiminin serencamını inceleyerek Türkiye ile benzer özelliklerde yaşanan dönüşümü ortaya koymaktır. Daha önce İngiliz Dönemi Kıbrıs'ında örgün din eğitimi müstakil olarak ele alan bir çalışmanın yapılmamış olması, bazı çalışmalarda ise yüzeysel olarak temas edilmesi,⁷ böyle bir çalışmayı önemli kılmaktadır. Araştırma gerçekleştirilirken mümkün mertebe arşiv kaynaklarına müracaat edilmiştir. Bunun yanında dönemle ilgili matbu eserler ve süreli yayınlar da çalışmada kullanılmıştır. Arşiv araştırmaları kapsamında Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi ile KKTC'de bulunan Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi ve Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi'nden önemli oranda faydalanılmıştır. İngiliz

¹ George Hill, *Kıbrıs Tarihi: Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*, trc., Nazım Can Serbest (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 4; M. Akif Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar* (Lefkoşa: Galerî Kültür Yayınları, 2008), 16.

² Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslüman-Zimmî İlişkileri ve İslâm Hukuku Açısından Tahlili: 17. ve 18. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicillerine Göre* (Lefkoşa: Yakınoğlu Üniversitesi Yayınları, 2016), 206-207.

idaresinde örgün eğitim kurumlarının isimleri zaman içerisinde Türkiye'dekine benzer şekilde değiştiğinden, başlıklandırmada söz konusu durum gözeticilerle her iki kullanıma da yer verilmiştir.

1. SIBYAN MEKTEPLERİ-İLKOKULLAR

Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye bırakıldığı 1878 yılında adada toplamda 65 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.⁸ Osmanlı idaresinde olduğu gibi İngiliz idaresine geçtikten sonra da sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim'in temel ders olarak okutulması uzun bir süre devam etmiştir. Nitekim Kıbrıs'a gelen İngiliz idarecilerin eğitim alanındaki değerlendirmelerinde de sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim ağırlıklı bir eğitimin verildiği ifade edilmektedir. Ayrıca ilmihâl bilgileri, sıbyan mekteplerinde okutulan ve din eğitimi kapsamında değerlendirebileceğimiz derslerdendir.⁹ Bu dersler, çoğu zaman caminin imamlığını yapan muallimler tarafından verilirken,¹⁰ bazı okullarda ise kadın muallimler tarafından verilmiştir.¹¹ Kıbrıs'taki eğitimi inceleyen 1913 tarihli bir raporda, bir kişinin hem imam hem de muallim olarak görev yapmasının okul görevlerinin ihmal edilmesine yol açtığı belirtilmiş ve bu vazifelerin birbirlerinden ayrılması önerilmiştir.¹² Buna rağmen, bu öneri dikkate alınmamış ve imamlar uzun yıllar boyunca muallimlik vazifesini yerine getirmeye devam etmişlerdir. Muallimler, yerine getirdikleri imamet vazifeleri karşılığında muallimlik maaşlarının yanında cami gelirlerinden de maaş almışlardır.¹³

19. yüzyılın sonlarına doğru sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim ve ilmihâl dışında tecvit, bir miktar okuma-yazma ve a'mâl-i erbaa (dört işlem) öğretilmiştir.¹⁴ 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise mekteplerde dersler yine dinî ağırlıklı olmakla birlikte, Türkçe okuma-yazma, aritmetik, coğrafya, gramer, Osmanlı tarihi, sağlık bilgisi ve kompozisyon gibi dersler mektep programlarında yerini almıştır.¹⁵ Bu durum, Osmanlı Devleti'ndeki müfredat değişikliklerinin aynı şekilde Kıbrıslı Türklerin eğitimine de yansıdığını göstermektedir.

Bu dönemde sıbyan mekteplerinde okutulan kitapların İstanbul'dan getirilmesine devam edilmiş; ancak nadiren de olsa Kıbrıs'ta kitap telif eden müellifler olmuştur. Larnaka'lı Rüşûmat Mukayyidi Ahmet Rifat Efendi tarafından hazırlanmış olan ve Maarif Nezareti tarafından basımına izin verilen "Tecrübeli Elifbâ-yı Osmanî Maa Kıraat" isimli kitap buna örnektir.¹⁶

Türk okullarındaki ders programları, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı programlarla benzer bir muhtevaya sahiptir.¹⁷ Diğer derslerde olduğu gibi ulûm-u diniye dersi kitapları İstanbul'dan getirilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de okutulan *Anadolu Yavrusunun Kitabı* isimli ilk bölümü *malumat-ı diniye* dersine ayrılan ve diğer mektep derslerini de ihtiva eden kitap, Kıbrıs Türk okullarında okutulmuştur. Bunun dışında Maarif Encümeni tarafından 1921 yılı itibarıyla iptidai mekteplerde elifba, Kur'an-ı Kerim, malumat-ı diniye, musâhabât-ı ahlakiye ve sarf derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır.¹⁸

1917 yılında Müslüman Maarif Encümeni tarafından kabul edilen talimatnameye göre, okulların haftalık tatilleri perşembe öğleden sonra ile cuma günü olarak belirlenmiştir. Bunun yanında önemli dinî gün ve bayramlarda okulların tatil edilmesi ve buna göre okulların Mevlid-i Şerif, Miraç Kandili, Regaip Kandili, Ramazan Bayramı ve Hacılar Bayramı (Kurban Bayramı) münasebetiyle birer hafta tatil edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Viktorya Günü ve İngiltere Kralı'nın doğum günü de tatiller arasına girmiştir.¹⁹

Lozan Antlaşması'ndan sonra İngilizlere bırakılan Kıbrıs'ta, müfredatın Türkiye ile aynı eksende devam ettiği görülmektedir. Türkiye'de 1924 yılında kabul edilen ve iki yıl yürürlükte kalan ilkökul müfredatındaki Kur'an-ı Kerim ve din dersleri²⁰ 1925 yılında Kıbrıs Maarif-i İslamiye Encümeninin aldığı

⁸ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 56.

⁹ C. W. J. Orr, *Cyprus Under British Rule* (London: Robet Scott Roxburghe House Paternoster Row, 1918), 121; Harry Charles Luke - Douglas James Jardine, *Kıbrıs'ın Elkitabı*, trc. Ali Çakıroğlu (Lefkoşa: Galerî Kültür Yayınları, 2007), 180; Ronald Storrs - Bryan Justin O'Brien, *The Handbook of Cyprus* (London: Christophers, t.y.), 145; Çomunoğlu, *Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi Dönemi (1878-1960)'nde Uygulanan Eğitim Sistemi ve Günümüz Kıbrıs Türk Eğitim Sistemi Üzerindeki İzleri*, 83.

¹⁰ J. E. Talbot - F. W. Cape, "Report on Education in Cyprus 1913" (London: Waterlow&Sons Limited, 1914), 30; Ali Nesim, *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz: Kıbrıs Türk Eğitimi Hakkında Bir Araştırma* (Lefkoşa: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 166, 190, 197, 201, 211, 280.

¹¹ Nesim, *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz*, 215; Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 151-152.

¹² Talbot - Cape, "Report on Education in Cyprus 1913", 30.

¹³ Nesim, *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz*, 166, 201.

kararlarda da yerini almış ve mektep muallimlerinin Kur'an-ı Kerim maa tecvit ve ulûm-u diniye derslerini haftada ikişer saatten az olmamak kaydıyla okutmaları kararlaştırılmıştır.²¹

Türkiye'de 1928 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesiyle birlikte yaşanan kırılmanın akisleri Kıbrıs'ta hemen kendini göstermiştir. Latin harflerinin kabul edilmesinden bir yıl sonra İslam Tâli Okul Komisyonunun girişimleriyle Kıbrıs Türk okullarında da Latin harfleriyle eğitime geçilmiştir.²² Latin alfabesine geçilmesi, beraberinde Kur'an-ı Kerim'in okullarda orijinal haliyle mi yoksa latinize edilerek mi okutulacağı problemini getirmiştir. Nitekim Maarif Encümeni, 1 Eylül 1929 tarihinden itibaren Kur'an-ı Kerim'den seçilmiş bazı bölümlerin Latin harfleriyle bastırılıp mekteplerde okutulması ve İstanbul ilkokullarında okutulan din dersi kitaplarının Kıbrıs'ta okutulabileceği kararını almıştır.²³

Türkiye'deki müfredatın önemli ölçüde uygulandığı Kıbrıs Türk mekteplerinde, Maarif Encümeninin aldığı karar üzerine 1930-31 eğitim-öğretim yılından itibaren üç yıl geçerli olmak üzere İbrahim Hilmi tarafından hazırlanan din dersi kitaplarının²⁴ 3, 4 ve 5. sınıflarda okutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim dersleri için Niyazi Efendi tarafından hazırlanan ve Müderris Hulusi Efendi tarafından bastırılan kitabın okutulmasına devam edileceği belirtilmiştir.²⁵ Yine bu yıllarda Kur'an-ı Kerim ve din derslerinin yanında ahlak dersinin de okutulduğu görülmektedir.²⁶

Bu dönemde din derslerinin muhtevasına ilişkin ipucu verecek nitelikte bilgiler aktaran Rauf Denktaş, ilkokullarda Hz. Muhammed'in hayatı, İslam'ın şartları, namazların nasıl kılınacağına dair pratik bilgiler ve kısa surelerin ezberletildiğini dile getirerek dönemdeki din dersleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.²⁷ Din derslerinin yanında Kur'an-ı Kerim dersi 1938 yılına kadar mektep müfredatlarında yer almıştır.²⁸

1931 yılındaki Rum isyanından sonra yürürlüğe koyulan 1933 Maarif Kanunu'na kadar mekteplerde okutulacak dersler ve ders kitapları Türk Maarif Encümeni tarafından belirlenmekteyken, bu kanundan sonra İngiliz yönetiminin kontrolüne geçmiştir.²⁹ 1935-1936 eğitim-öğretim döneminde ise mekteplerde kitapsız eğitime geçilerek³⁰ Kıbrıs Türkleri için Türkiye'den, Rumlar için ise Yunanistan'dan getirtilen ders kitapları yasaklanmıştır. İngilizlerin bunu yapmasının sebebi, her iki toplumun da milliyetçi duygularını besleyen söylemlerin söz konusu ders kitaplarında bulunması olmuştur. İngilizler, Rumların isyan girişiminde milliyetçilik duygularının ve Enosis emellerinin temel etken olduğunu bildiğinden Türk ve Helen milliyetçiliğini teşvik ettiğini düşündükleri önemli bir kaynağı her iki toplum için de engellemiştir.

Türkiye'den kitapların getirtilmesi yasaklanınca, din dersi kitaplarının Kıbrıs'ta hazırlanmasına başlanmıştır. Bu minvalde ilk olarak din dersi kitaplarının mekteplerin tüm sınıfları için ayrı ayrı olarak Fetva Emini Hürremzâde Hakkı Efendi tarafından hazırlanmasına karar verilmiştir.³¹ 1944-1947 yılları arasında ise Maarif Encümenliğinin aldığı karar ile din dersi kitaplarının hazırlanması görevi Müderris Hulusi Efendi'ye verilmiştir.³² Görüldüğü üzere belli periyotlarla din dersi kitaplarında değişikliğe gidilmiştir. Söz konusu ders kitaplarına, yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaşamadığımızdan aralarındaki farkları veya hangi amaçla yeniden bir kitap yazılma ihtiyacı hissedildiğini söyleyebilmek mümkün değildir.

İngiliz idaresi altındayken mekteplerde uygulanan önemli etkinliklerden birisi, öğretmenlerin nezaretinde öğrencilerin cuma namazlarına götürülmeleridir. Bu uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için Türk okullarında cuma günü olan hafta tatili, 1943 yılından itibaren pazar gününe alınmıştır.³³ Bu durum,

²¹ *Birlik*, "Lefkoşa'da Maarif Dairesi'nden Bi'l Umum Muallimîn ve Muallimâta Ta'mim", 13 Teşrin-i sâni 1925, 3.

²² M. Ali Galip Alçitepe, "Harf İnkılabı'nın Kıbrıs'taki Yankıları", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (24-27 Kasım 1998, Gazimağusa)*, Haz. İsmail Bozkurt v.dğr., (Gazimağusa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), 2: 183-183.

²³ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 97, 130.

²⁴ İbrahim Hilmi tarafından hazırlanan kitabın ismi; "Türk Çocuğunun Din Kitabı'dır."

²⁵ Söz, "Lefkoşada Maarif Dairesinden", 17 Temmuz 1930, 4.

²⁶ Selman Arslanbaş, "Kıbrıs'ta Türkçe-Edebiyat Öğretiminde Türkiye Aydınlarının Rolü (1878-1960)", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 2/4 (Şubat 2019): 59.

²⁷ Rauf Denktaş, *Kur'an'dan İlhamlar* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1986), 5. (1924 doğumlu olan Rauf Denktaş'ın ilkokul yılları 1930'lu yıllara denk gelmektedir.)

²⁸ Hüsnü Feridun, *Eğitimle Bir Ömür* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, ts.), 6, 10, 13.

²⁹ Çomunoğlu, *Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi Dönemi (1878-1960)'nde Uygulanan Eğitim Sistemi ve Günümüz Kıbrıs Türk Eğitim Sistemi Üzerindeki İzleri*, 186.

³⁰ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 172.

³¹ *The Cyprus Gazette*, 25 March 1937, 138.

³² Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 100.

Türkler tarafından olumsuz değerlendirilmiş ve İngilizlerin millî hisleri zayıflatmak için dinî kimliği kuvvetlendirmek istediği şeklinde bir anlayışa yol açmıştır.³⁴ Bu dönemde İngilizlerin böyle yaparak millî şuuru zayıflatmak, Türkiye ve Türklükle olan bağları kesmek gibi bir amacı olduğu çok fazla dile getirilmiştir.³⁵ Bu dönemin bir diğer uygulaması ise her sabah ders başlamadan önce öğretmenler odası önünde toplanan öğrencilere koro hâlinde dua okutulmasıdır. Sabahları dersler başlamadan önce okunan dua, Türkiye'den 1925 yılında gönderilen ve Kıbrıs Türk Lisesi'nde kısa bir süre müdürlük yapan Kazım Nami Duru tarafından yazılmış, bestesi ise lise bando öğretmeni Bedelyen Efendi tarafından yapılmıştır. Duanın sözleri şöyledir: *"Yarabbi, Kalbimin en derin yerinde ışığın yanıyor, Kalbim sana taşkın bir sevgiyle inanıyor, inanıyor... Yarabbi, Sen birsin, seversin birliği, yarabbi, Verirsin birliğe dirliği, Yarabbi, Sen beni birlikten ayırma, Birliğe küseni lütfunla kayırma, kayırma."*³⁶ Öğrencilerin cuma namazlarına zorunlu olarak götürülmelerine gösterilen tepkiye rağmen Kıbrıslı Türkler tarafından 1949 yılında hazırlanan Türk İşleri Komisyonun Ara Raporu'nda, öğrencilerin cuma günleri camiye götürülme zorunluluklarının devamı ve sabahları derslere başlamadan önce dua okunmasının da bir kural haline getirilmesi talep edilmiştir.³⁷

1950'lerden, İngilizlerin Kıbrıs'tan ayrıldıkları 1960 yılına kadar din derslerinin durumu hakkında ciddi bir malumata ulaşılamamıştır. Ancak bu dönemde din derslerinde bazı dua ve surelerin (Yemek Duası ve Duha Suresi) öğrencilere öğretildiği aktarılmaktadır. Ayrıca her sabah derslere başlamadan önce yapılan toplu dua uygulaması, önceki yıllarda olduğu gibi devam ettirilmiştir.³⁸ İlkokullardaki din dersleri hakkında söylenebilecek en dikkat çekici hususlardan birisi, hiç kuşkusuz Necmi Sagıb Bodamyalızade tarafından manzum şekilde bir kısmı tercüme edilen Kur'an-ı Kerim'in 2 Eylül 1959 tarihinde, yardımcı kitap olarak din derslerinde okutulmasının Türk Maarif Encümeni tarafından onaylanmış olmasıdır.³⁹

İngiliz idaresinin ilk dönemlerinde sıbyan mektepleri olarak, sonraki dönemlerde ise iptidai ve ilkokul isimleri ile hizmet veren mektepler, bu dönemde İngilizlerin ada sakinlerini Osmanlı'da olduğu gibi dinlerine göre ayırma tutması nedeniyle, Müslüman ilkokulları olarak isimlendirilmiştir.⁴⁰ Kıbrıs'ta din derslerinin kesintisiz olarak müfredatta kaldığı tek eğitim kademesi olan söz konusu mekteplerde, uzun bir süre Türkiye'deki ilkokul müfredatı takip edilmiştir. Türkiye okullarında din dersleri kaldırılmasına rağmen Kıbrıs mekteplerinde okutulan din dersleri, Fetva Emni ya da müderrislerin hazırladığı din dersi kitapları vasıtasıyla uygulama alanı bulmuştur. Bu dönemde mekteplerde okutulan din dersi kitaplarına ulaşamaması, derslerin içeriği hakkında değerlendirme yapılmasına imkân vermemektedir.

2. RÜŞTİYELER-ORTAOKULLAR

Rüştiye mektepleri, ilk olarak II. Mahmut'un padişahlığı döneminde İstanbul'da 1839 yılında açılmıştır. Akabinde 1853 yılında Meclis-i Maarifin önerisiyle taşra merkezlerinde rüştiye mekteplerinin açılma süreci başlamıştır.⁴¹ Bu minvalde Kıbrıs'ta ilk defa 1864 yılında kurulan Rüştiye Mektebi, 1897 yılına kadar adadaki tek rüştiye olma özelliğini korumuştur. Bu tarihten sonra kaza merkezlerinde beş yıllık iptidai mekteplere üç yıllık rüştiye sınıfları eklenerek sayıları arttırılmıştır. Rüştiyelerde yapılan örgün din eğitimi hakkındaki bilgilerimiz, bahse konu dönemle ilgili bazı ders müfredatları, karneler ve arşiv belgelerindeki ders ve kitap listelerine dayanmaktadır. Ayrıca ulaşabildiğimiz tek rüştiye müfredatı, 1921 yılına ait dersleri ve muhtevasını içermesi açısından önemli veriler sunmaktadır.

İngilizlerin hâkimiyetinden sonra rüştiye mekteplerinde Osmanlı Devleti'nde uygulanan programlar okutulmaya devam etmiştir. Rüştiyelerde okutulan kitaplar da aynı şekilde Maarif Nezareti tarafından gönderilmiştir. Nitekim 1890-1895 yılları arasına ait yazışmaları ihtiva eden muhabere defterine göre rüştiyede okutulmak üzere Maarif Nezareti'nden Kur'an-ı Kerim, ilmihâl ve ahlak dersleri için kitap talep edilmiştir.⁴²

Rüştiyelerle ilgili ulaşılabilen tek detaylı müfredat 1921 yılına aittir. Söz konusu rüştiye müfredatında Kur'an-ı Kerim'in haftada iki saat, malumat-ı diniye dersinin de haftada bir saat

namazını kılar ve okula yürüyerek, geri dönerdik." Ata Atun, "Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi Günlerinde Dini Haklar", *Aydınlık* 14 Kasım 2018, Erişim: 15 Mayıs 2019, <https://www.aydinlik.com.tr/kibris-ta-ingiliz-yonetimi-gunlerinde-dini-haklar-ozgurluk-meydani-kasim-2018>.

³⁴ Atalay, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs: İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, 143. O dönemlerde eğitim alan Oğuz Metiner İngilizlerin, Türkleri milliyetçilikten uzak tutmak ve dinlerine saygı duydukları için cuma namazlarına götürdüğünü belirtmektedir. Oğuz Metiner, -emekli öğretmen ve din görevlisi- "Kıbrıs'ta Din Eğitimi" konulu görüşme, (Lefkoşa: 10 Şubat 2018).

³⁵ Esat Faik Muhtaroglu, "İslam Değil Türk", *Nacak*, 21 Ağustos 1959, 4.

³⁶ Feridun, *Eğitimle Bir Ömür*, 8.

uygulandığı anlaşılmaktadır. Ders içeriklerine kadar detaylı bilgiler veren programa bakıldığında, ilk yıl Kur'an-ı Kerim dersleri için öğrencilerden Kur'an-ı Kerim'i tecvit ile okumaları ve kıraat esnasında uygulamalı olarak tecvit kurallarını öğrenmeleri istenmektedir. İkinci yılda ise kıraat ve tecvit ile birlikte Kur'an-ı Kerim'in makamla okutulacağı ifade edilmektedir. Rüştüyenin üçüncü ve dördüncü yılında Kur'an-ı Kerim'in tecvit ile okunmasına ve ayrıca tecvit kurallarının öğretilmesine devam edileceği belirtilmektedir. Ulûm-u diniye dersinde ise sırasıyla Anadolu Yavrusunun Kitabı isimli kitabın 1. sınıflarda devre-i mutavassıta ikinci sene kitabı, 2. sınıflarda devre-i aliye birinci sene kitabı ve 3. sınıfta ise devre-i aliye ikinci sene kitabının din dersleri ile ilgili kısımlarının okutulacağı müfredatta ifade edilmektedir.⁴³

1923-1924 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde ise rüştiye müfredatında Kur'an-ı Kerim maa tecvit, ulûm-u diniye, kıraat ve musâhabât-ı ahlakiye, sarf ve nahiv dersleri okutulmuştur.⁴⁴ Kur'an-ı Kerim maa tecvit ve malumat-ı diniye dersleri, Maarif Encümeninin 1925 yılında aldığı karar ile ikişer saat okutulmaya başlanmıştır.⁴⁵ Böylece 1921 yılında, haftada iki saat olan Kur'an-ı Kerim dersi aynı şekilde korunmuş, malumat-ı diniye dersi ise Kadı'nın teklifine binaen haftada bir saatten iki saate çıkartılmıştır.⁴⁶

1933-1934 eğitim-öğretim yılının sonunda bütün rüştiye mekteplerinin İngilizler tarafından kapatılmasından sonra eğitime devam eden Kıbrıs İslam Lisesi'nin orta kısmında, 1941 yılına kadar din derslerinin muhafaza edildiği bilinmekle beraber muhtevası hakkında yüzeysel bilgiler vardır. Nitekim o dönemde öğrenci olan Hüsnü Feridun, din derslerine Fetva Emini Hürremzâde Hakkı Efendi'nin geldiğini ve genelde dinî ahlak ve prensipler çerçevesinde dersler işlediğini ifade etmektedir. Ayrıca hafta sonu tatilinin cuma ve cumartesi günleri olduğu zamanlarda leyli (gececi/ yatılı) öğrenciler öğretmenleri nezaretinde cuma namazına götürülmekte, nehari (gündüzlü) öğrencilerin katılımı ise gönüllü olarak veya ailelerinin isteğine bırakılmaktadır.⁴⁷ Din derslerinin ortaokullarda tam olarak hangi tarihte kaldırıldığı bilinmemekle birlikte 1947-1948 öğretim yılında programlarda bulunmadığından⁴⁸ belirtilen tarihten önce kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ortaokulun Kıbrıs Türk Lisesi çatısı altında eğitim vermesi, din derslerinin de lisedeki din dersleri ile aynı tarihlerde 1942-1943 eğitim-öğretim yılından itibaren kaldırıldığı ihtimalini güçlendirmektedir.

3. İDADİ-LİSE

Osmanlı idaresi altındayken kurulan Kıbrıs'ın ilk rüştiyesi, 1897 yılında yapılan bir değişiklikle idadiye dönüştürülmüştür.⁴⁹ Rüştiye Mektebi, idadiye dönüştürüldüğünde ihtiyaç duyulan program ve kitaplar İstanbul'dan gönderilmiştir. 1899 tarihli bir belgede, Kıbrıs'tan talep edilen iptidai, rüştiye ve idadi ders programlarının ve kitaplarının gönderildiği zikredilmektedir. Ancak belgede ders programına ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamış, sadece gönderilen kitap ve cüzlerden kaç adet gönderildiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Ders müfredatı ve kitaplar Osmanlı Devleti idadileri ile hemen hemen aynı olan Lefkoşa idadisinin bütçesi, İngiliz idaresi tarafından karşılanmıştır.⁵¹

Kıbrıs'taki idadi müfredatından ulaşılabilen en eski tarihli olanı 1903 yılına aittir. İdadinin son sınıfına ait olan ders müfredatına göre, idadide din eğitimi kapsamında ele alınabilecek akait ve ilm-i ahlak derslerine yer verilmiştir.⁵² Osmanlı Devleti'ndeki idadilerde ise aynı dönemlerde ulûm-u diniye ve ahlak dersleri okutulmuştur.⁵³ 1905-1906 eğitim-öğretim yılı idadi müfredatında akait dersi, ulûm-u diniye adıyla değiştirilerek ahlak dersi ile birlikte idadinin tüm sınıflarında okutulmuştur. 1907-1908 eğitim-öğretim yılı idadi müfredatında ise ulum-u diniye dersi aynı şekilde tüm sınıflarda okutulmuş, ahlak dersi ise ilk iki sınıfta malumat-ı medeniye ve ahlakiye ismiyle okutulmuştur.⁵⁴ Müfredatlar karşılaştırıldığında, İngiliz yönetiminde bulunmalarına rağmen Kıbrıs Türklerinin eğitim müfredatında Osmanlı eğitim müfredatını takip ettikleri görülmektedir.

1910-1920 yıllarına ait İdadi Mektebi İdare Heyeti Toplantı Tutanaklarında din dersleri muallimlerinin sık sık değiştiği görülmektedir. Ayrıca bazı zamanlar, idadiye din dersi öğretmeni alınması gündeme geldiğinde ya darümuallimin mezunu ya da darülfünun ilahiyat mezunu bir

⁴³ MAA.FE., 04/24-44.

⁴⁴ MAA, "Girne Kazası Zükur Mektebi Şakirdanından İbrahim Hilmi Efendi b. Arpacı Ahmed Ağa'nın Rüştüye (Ortaokul) Diploması (1923-1924 Sene-i Tedrisiyesi)", *Osmanlıca Matbu Koleksiyon*, 1898/497.

⁴⁵ *Birlik*, "Lefkoşa'da Maarif Dairesinden Bi'l-Ümum Muallimin ve Muallimata Tamim", 13 Teşrin-i sâni 1925, 3.

⁴⁶ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 95.

⁴⁷ Feridun, *Eğitimle Bir Ömür*, 20-28.

öğretmenin tayin edilmesi üzerinde durulmaktadır.⁵⁵ Fakat talep olmasına rağmen idadide din derslerine İstanbul'dan hiçbir zaman din dersleri muallimi getirilmemiş, bu derslere Kıbrıslı Türk muallimler girmiştir. İdadi 1922 yılından, liseye dönüştürüldüğü 1925 yılına kadar sultani olarak eğitim vermiştir. Okulun ismi sultani olarak değiştirildiğinde, Maarif Encümeni din derslerini okutmak üzere Türkiye'den din dersi muallimi getirilmesine karar vermiştir.⁵⁶ Din dersi öğretmeni ile birlikte istenilen edebiyat ve matematik öğretmenlerinin sultanide görev yapmak için Kıbrıs'a geldikleri bilinmektedir.⁵⁷ Ancak bu dönemde herhangi bir din dersi öğretmeni getirilmemiştir.

Kıbrıs'ın lise seviyesinde eğitim veren tek okulu olan sultani, kısa bir süre bu isimle devam ettikten sonra Türkiye'den müdürlük yapmak üzere Kıbrıs'a giden Kazım Nami Duru döneminde *lise* olarak değiştirilmiştir. Bu dönemde lisede yapılan en önemli değişikliklerden birisi, din derslerinin müfredattan çıkartılarak ders saatleri dışında bir konferans şeklinde öğrencilere okutulması olmuştur. Din derslerinin konferans şeklinde okutulduğu eğitim-öğretim yılında, din derslerinin müfredata dâhil olmaması ve öğrencilerin başarı durumlarını ölçen bir değerlendirme sisteminin uygulanmaması, öğrencilerin derse ilişkin motivasyonlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuzlukları fark eden okulun idare heyeti, bir eğitim-öğretim yılı devam eden söz konusu uygulamanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine dersi tekrar müfredata dâhil etmiştir.⁵⁸ Kazım Nami Duru'nun böyle bir kararı almasında kuşkusuz, 1924 yılında Türkiye liselerinden din derslerinin kaldırılmış olması önemli bir etkidir. Türkiye'deki lise müfredatını uygulamak istediği anlaşılan Nami Duru, İdare Heyetinin müdahale etmesi üzerine din derslerini müfredat dışında sadece bir eğitim-öğretim yılı okutabilmiştir. Derslerin konferans şeklinde okutulmasından sonraki eğitim-öğretim yılında din dersi, Arapça ve Farsça dersleri ile birlikte haftada toplam 11 saat olarak Hoca Salih Efendi tarafından okutulmuştur. Viktorya Kız Mektebi'nde ise din dersleri ile musâhabât-ı ahlakiye dersleri Emine Hanım tarafından okutulmuştur.⁵⁹ 1924 yılında Viktorya Kız Mektebi'nin tüm sınıflarında ulûm-u diniye ve sarf dersleri, 1 ve 3. sınıflarında musâhabât-ı ahlakiye dersi; 1, 2, 4 ve 5. sınıflarda ise Kur'an-ı Kerim dersi okutulmuştur. Söz konusu dersler, lisenin bayan öğretmenleri tarafından okutulmuştur.⁶⁰

Kıbrıs'taki Türk okullarının gerek Osmanlı Dönemi'nde gerekse adanın İngilizlere bırakılmasından sonra bir müddet daha Türkiye'deki okullarda okutulan ders ve kitapları takip ettiklerinden bahsedilmişti. 1933 yılına kadar devam eden bu uygulamanın 1926-1928 yılları arasında alınan bir kararla sadece din dersleri için değiştirildiği görülmektedir. Bu durumun en önemli gerekçesi ise hiç kuşkusuz 1924 yılında Türkiye liselerinde din derslerinin kaldırılmış olmasıdır. Türkiye liselerinde din dersleri kaldırılınca, İslam Tâli Okullar İdare Heyeti tarafından Kıbrıs Erkek Lisesi'nin bütün sınıflarında okutulması gereken din dersi konularının, Müftü Ziyai Efendi ve lise müdürü tarafından hazırlanması kararlaştırılmıştır.⁶¹

Kıbrıs Erkek Lisesi'nin 1933-34 yıllığında, lisenin din dersi öğretmeni Hoca Salih Efendi'nin okuldaki din dersleri hakkında kaleme aldığı yazı, bu dönemde din derslerinin niteliğine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Salih Efendi yazısında, din derslerinde dinin maddi ve manevi bütün faydalarının ele alındığını, ayrıca dinin ahlaki, toplumsal ve felsefi kısımlarının anlatıldığını dile getirmiştir. Bununla beraber lise son sınıftaki bir öğrencinin dinimizin bütün merasimlerini bir imam gibi yapabilecek bilgilerle yetiştirildiğini ifade eden Hoca Salih Efendi, mezun olan öğrencilerin öğretmen olarak gönderildikleri yerlerde şayet ihtiyaç olursa dinî vazifeleri yerine getirdiklerini ifade etmiştir.⁶² Salih Efendi'nin söz konusu ifadelerinden bazı önemli bilgiler edinilmekle birlikte, mezun olan öğrencilerin imamet vazifesini bir imam gibi yapabildiğini belirtmesi mübalağa yaptığını düşündürmektedir. Nitekim çok kısıtlı bir zaman diliminde verilen din dersleri ile dinî merasimleri hakkıyla yerine getirebilecek kişilerin yetiştirilmesi mümkün değildir. Ancak liseden mezun olanların, imamet vazifesini hakkıyla yerine getirecek donanımda olmasa da temel bilgileri öğrenmekte oldukları söylenebilir. Özellikle köy öğretmenlerinin, ihtiyaç duyulması halinde imamlık vazifesini de yerine getirmeleri bu durumun örneğidir.

Bu dönemde Kıbrıs Türk Lisesi'nin ismi ile ilgili yaşanan bir olay, Kıbrıslı Türklerin tepkisini çekmiştir. 1936-1937 eğitim-öğretim yılında liseye müdür olarak atanan İngiliz Harold Wood, lisenin adını Kıbrıs İslam Lisesi olarak değiştirmiştir.⁶³ Yaşanan bu değişim sadece lisenin ismi ile sınırlı kalmış, müfredatta din derslerinin artırılmasına veya dinî derslere yönelik olumlu bir değişiklik gerçekleştirilmemiştir. Aksine programda olan din dersleri zamanla müfredattan çıkartılmıştır.

⁵⁵ MAA, *Mekteb-i İdadi İdare Heyetinin Toplantı Tutanakları Kayıt Defteri*, Sıra No:302, 1, 3-4, 11, 14-15, 18, 43, 50, 53, 68, 69.

İngilizlerin Türklere ait olan bu tek erkek lisesinde yaptığı isim değişikliği, milliyetçi Türkler tarafından tepki ile karşılanmıştır. Milliyetçi Türklere göre İngilizler bu şekilde sistemli olarak Türklük bilincini zayıflatmaya ve halkı İslami bir kimlik içerisine hapsederek Türkiye'deki inkılaplardan uzak tutmaya çalışmışlardır.⁶⁴ 1931 Rum isyanından sonra her iki toplumun da milliyetçi duygularını dizginlemeyi hedefleyen İngilizler, bu minvalde Türkiye bayraklarının asılmasını ve millî bayramlarının kutlanmasını yasaklamıştır.⁶⁵

Din derslerinin lise müfredatından hangi tarihte çıkartıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte eldeki verilere göre din derslerinin 1942-43 eğitim-öğretim yılına kadar okutulduğu ve bu tarihten sonra kaldırıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ Nitekim 1944 yılına ait bir gazetenin köşe yazısında, Viktorya Kız Mektebi'nde din dersinin olduğu ifade edilirken, Erkek Lisesi'nde din dersinin olmadığı zikredilmektedir.⁶⁷ Din derslerinin kaldırılmasını ve camilerdeki müderrislik vazifelerinin yok denecek kadar az olmasını, "Yavuz" müstear ismi ile köşe yazısında eleştiren Mustafa Kazım Bedevi, halkın dinî alandaki ilgisizliğinin nedenini, lisede din dersinin ilga edilmesine ve camilerde Allah'ın emirlerinin Türkçe yerine anlamadığımız bir dille okunmasına bağlamaktadır.⁶⁸ Dönemin İslam Tâli Mektepleri İdare Heyeti Tutanak Defterlerine ulaşamaması, din derslerinin lise müfredatından çıkartılma gerekçesinin neler olduğunu ortaya koyabilmemize engel teşkil etmektedir. Ancak 1949 yılına ait bir diplomada bulunan "... mektebin tam devreli bir Lise olup Türkiye Liselerinin müfredat programını takip eylediği tasdik olunur"⁶⁹ ifadesi, Türkiye'deki okul müfredatlarının takip edilmesi sonucu din derslerinin kaldırıldığını göstermektedir.

Din dersleri müfredattan çıkartılmış olmasına rağmen, 1946 yılında haftanın bir günü Asım Efendi tarafından konferans şeklinde okutulmaya devam etmiştir. Bu uygulama tamamen terkedilip din dersleri hiçbir şekilde okutulmamaya başlanınca, bunun diğer din mensupları tarafından fırsata dönüştürüldüğü görülmektedir. Amerikalı bir misyoner, pazar günleri İslam Lisesi'ne gelerek, bir sınıfa topladığı öğrencilere Hristiyanlığı anlatmak suretiyle öğrencileri etkilemeye başlamıştır.⁷⁰ Misyonerlerin faaliyetlerinin basına yansması üzerine Avukat Fadıl N. Korkut, lise komisyonuna müracaat ederek haftada bir saat dinî konularda konferans vermeyi teklif etmiştir.⁷¹ Komisyonun nasıl bir karar verdiğine ilişkin bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak bir sonraki yıl önceden din dersleri öğretmeniyken emekliye ayrılan ve din görevlisi olarak hayatına devam eden Hoca Salih Efendi'nin, liseye din dersleri öğretmeni olarak tayin edildiği haberi basına yansmıştır.⁷² Hoca Salih Efendi'nin ne kadar bir süre görev yaptığı bilinmiyor olsa da görev süresinin pek uzun olmadığı İslam Tâli Mektepleri İdare Heyetinin aldığı kararlardan anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan bir toplantıda, din dersi öğretmenliği için müstakbel müftünün beklenmesine karar verilmiştir.⁷³ Ancak yeni müftünün gelmesinden sonra herhangi bir gelişme yaşanmamış ve din dersleri bu dönemde lisede okutulamamıştır.

Türklere ait lisenin dışında kalan Türkler ve Rumların müşterek devam ettikleri İngiliz Okulu'nda ise Türk öğrencilere az da olsa İslam dinî bilgisi öğretilmekte, öğrencilerin cuma namazlarına gitmesine, dinî gün ve bayramlarında tatil yapmalarına izin verilmekteydi.⁷⁴

Din dersleri, 1943-1944 eğitim-öğretim yılından itibaren müfredattan çıkartılınca 1970'lere kadar müfredata girememiştir. 1901 yılında kurulan ve yalnızca kızların eğitim aldığı Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi'nde ise gerek rüştiye olarak eğitim verdiği dönemde gerekse lise olarak eğitim verdiği dönemlerde Kur'an-ı Kerim ve din derslerine yer verilmiştir. 1948 yılına ait bir programda, Viktorya Kız Mektebi'nde 1. sınıftan 6. sınıfa kadar haftada bir saat Kur'an-ı Kerim'in okutulduğu görülmektedir.⁷⁵ 1952-1953 eğitim-öğretim yılından itibaren ismi Viktorya Türk Kız Lisesi olarak değiştirilen okulda Türkiye'deki lise programları takip edilmeye başlanmıştır.⁷⁶ Bu dönemde Türkiye liselerinde din dersleri bulunmamasına rağmen söz konusu okulun üç yıllık ortaokul kısmı ile lise üçüncü sınıfında din dersleri okutulmuştur.⁷⁷

⁶⁴ Hüseyin Mehmet Ateşin, *Kıbrıs'ta İslami Kimlik Davası* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 275.

⁶⁵ Elmaziye Töre, *Sosyo-Kültürel Yapının Taşıyıcısı Olarak Eğitim İngiliz Döneminde Kıbrıs Türk Eğitim Kurumu (1878-1960)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004), 180-182.

⁶⁶ İcim Ozenli Ozmatyati, *British Colonial Influence on Cypriot Education: Turkish and Greek Cypriot Curricula and Identity (1878-1960)*, (Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012), 178-179.

⁶⁷ Yavuz, "Okullarımızda Din Dersi", *Halkın Sesi*, 25 Kânûn-i sâni 1944, 2.

⁶⁸ Yavuz, "Dinsizlik Nereden Baş Gösterir?", *Halkın Sesi*, 30 Ekim 1943, 2.

4. MEDRESELER

Kıbrıs medreseleri, diğer okullar gibi İngiliz yönetiminde eğitim vermeye devam etmiştir. İngilizlerin, Kıbrıs'ın yönetimini devraldıkları 1878 yılında yedi adet medresenin hizmet verdiği kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁸ Ancak medreselere olan rağbet bu dönemlerde azalmaya başlamıştır. Medreselerin durumunu ele alan bir yazıda, medreselere öğrenci olarak girenlerden çok azının hakkıyla âlim ve amil olmak üzere okudukları, öğrencilerin büyük bir kısmının ise verilen eğitimi ciddiye almayarak *keyfe mâ yeşâ* (diledikleri gibi) bir hayat yaşadıkları ifade edilerek bunun önüne geçmek için düzenlemelerin yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁷⁹ 1898 yılından itibaren Kıbrıs'taki rüştiyelerin artmasına paralel olarak medreselere olan ilgi azalmaya devam etmiştir. Nitekim 1897'de adada tek rüştiye bulunurken, 1928 yılına kadar yirmi bir rüştiye daha açılmıştır.⁸⁰

Vakıfların Osmanlı eğitim faaliyetlerine önemli katkılarının olduğu bilinmektedir.⁸¹ Buna bağlı olarak Kıbrıs medreselerinin ihtiyaç ve masrafları, çoğunlukla sahip oldukları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Ancak bazı medreselerin vakıfları medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz kaldığı durumlarda Osmanlı Devleti'nden destek almışlardır. Bunun Kıbrıs'taki en güzel örneği, uzun yıllar boyunca sürekli müderrisi ve öğrencisi bulunan tek medrese olarak ifade edilen Baf Medresesi'dir.⁸² Çok ehemmiyetsiz vakıflara sahip olan medrese⁸³ ekonomik anlamda maarif bütçesinden desteklenmiş ve müderris kadrosunun maaşları için Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa'nın iltimasıyla aylık 1000 kuruş tahsisat ayrılmıştır.⁸⁴ Bazı medreselerin de vakıfları olmakla beraber, zamanla gelirlerinin azalması veya iyi idare edilememesinden dolayı müderris maaşlarını ödeyemez duruma gelmişlerdir. Lefkoşa Naibi ile Kıbrıs Müftüsü, Dâhiliye Nezaretine yazdıkları bir dilekçede, Lefkoşa'da bulunan Küçük Medrese'nin müderrisi Hacı Saffet Efendi'ye maaş ödenemediğinden kendisine münasip miktarda maaş tahsis edilmesini talep etmişlerdir. Cevabi yazıda ise Kıbrıs Maarif-i İslamiyesinin gerektiği gibi ilerleme sağlayamadığı ve medresenin tahsisatı olmadığından 150-200 kuruş kadar akçenin tedrise meşrut olarak tahsis edilmesinin uygun olduğu bildirilmiştir.⁸⁵

Medreselere müderris atamaları hakkında ulaşılabilen kayıtlardan, müderrislerin Osmanlı yönetiminde olduğu gibi Meclis-i Şer'i'de yapılan imtihanlarda yeterli görülenler arasından seçildiği görülmektedir.⁸⁶ Bu atama şeklinin yanında, emekliye ayrılan veya vefat eden müderrisin uygun nitelikte oğlu varsa vazife oğluna verilmekte; şayet çocukları küçük yaşlardaysa buluş çağına erip görevi yapabilecek yeterliliğe gelinceye kadar yerlerine vekil müderrisler atanmaktaydı.⁸⁷

Kıbrıs'ta medreselere olan rağbet gün geçtikçe azalmaya devam etmiştir. Kıbrıs Kadılığının talebi doğrultusunda hazırlanan bir raporda, Büyük Medrese ve Küçük Medrese'de düzenli bir eğitimin yapılmadığı ifade edilmiştir.⁸⁸ Limasol Medresesi'nin ise zengin bir vakfa sahip olmasına rağmen 25 yıldır harap bir durumda olduğu ve yeniden inşa edilmesi için yetkili mercilere başvuru yapıldığı belirtilmiştir.⁸⁹ Yapılan tüm şikâyetlere rağmen medreseler konusunda herhangi bir önlem alınmaması, medreselerin zaman içerisinde harap olmasına veya amaçları dışında kullanılmasına neden olmuştur.

Kıbrıs camilerindeki imam-hatip eksikliğine değinen bir yazıda ise 1925 yılının başlarında Kıbrıs'ta imam-hatip mektebi ve medresesinin mevcut olmadığı ve imam ihtiyacının karşılanması için böyle bir okulun açılmasının elzem olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda Türkiye ve Avrupa'daki uygulamalar örnek gösterilerek Kıbrıs'ta da din görevlisi yetiştirmek için imam-hatip mekteplerinin kurulması talep edilmiştir.⁹⁰ Ancak Kıbrıs'ta medreselerin bulunmadığı ifadesinin mübalağalı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu yazıdan hemen önce Müftü Ziyai Efendi tarafından Evkafa gönderilen bir dilekçede, müderrisi bulunduğu Arap Ahmet Medresesi'ni *Medrese-i İlmiye* namıyla yeniden küşat ettiğini ve medrese-i ilmiye programını uyguladığını belirtmiştir. Ayrıca Evkafa gönderilen söz konusu dilekçede, ilk etapta sekiz öğrencisi bulunan medresenin hâlihazırda on iki öğrenciye ulaştığı ifade edilmiştir.⁹¹ Başka bir belgede ise medresede ulûm-u diniye ve Arabiye ile sâir funun-u lâzimenin okutulduğu belirtilmiştir.⁹² Görüldüğü

⁷⁸ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 57.

⁷⁹ *Kıbrıs*, "İfade-i Mahsus", 5 Haziran 1893, 1.

⁸⁰ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 144-146.

⁸¹ Ümit Güler, "Osmanlı Kıbrıs'ında Para Vakıflarının Eğitim Faaliyetleriyle İlişkisi (1750-1800)", 1. Uluslararası Vakıf Kurumu Sempozyumu Tebliğ Kitabı (14-15 Temmuz 2018), ed. Mehmet Bulut v.dğr (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 88.

⁸² *Vatan*, "Medreselerin Geliştirilmeleri Gereği ve Önemleri ile Baf Medresesinin Hizmeti", 19 Ağustos 1912, sy. 48'den Aktaran Harid Fedai, *Kıbrıs*, 15 Temmuz 1996, 32.

⁸³ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 35.

⁸⁴ MAA.FE., 3/21-1; BOA, MF.MKT., 101/18; BOA, MF.MKT., 554/49.

gibi Müftü Efendi, Türkiye’de 1921 yılında kabul edilen Medâris-i İlmiye Nizamnamesi’ne paralel olarak Kıbrıs’ta medrese-i ilmiye programını uygulamaya başlamıştır. Müftü Ziyai Efendi’nin görev yaptığı Arap Ahmet Medresesi’nin en azından 1927 yılına kadar açık olduğu, o döneme ait bir belgede ifade edilmektedir.⁹³ Bunlara ilave olarak 1953 yılında seçimle Kıbrıs Müftüsü olan Mehmet Dâna Efendi’nin, tefsir, hadis, belagat, akait, usul ve hikmet derslerini okuyarak Baf Medresesi’nden 1921 yılında icazet aldığı ve 1926 yılında vefat eden babasının yerine mezkûr medresede müderris olarak görev yaptığı belirtilmektedir.⁹⁴ Bu medreselerin dışında Peristerona Medresesi ise son müderrisi olan Osman Ragıp Efendi’nin 1940 yılındaki vefatına kadar açık kalmış⁹⁵ ve çok etkili olmasa da camilere din görevlisi yetiştirmeye devam etmiştir.⁹⁶

Medreselerin birer birer kapanması ve muhtemelen Peristerona Medresesi’nin de yetersiz görülmesi üzerine din görevlisi yetiştirmek üzere İslam İlahiyat Okulu (The Moslem Theological School) adında bir okul kurulmuştur. Osmanlı’nın Kıbrıs’ı fethini müteakip kurduğu ilk medrese olan Büyük Medrese’nin Ağustos 1931 yılında yıkılıp⁹⁷ yerine inşa edilen ve amacı camilerin imam, hatip ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak olan İslam İlahiyat Okulu,⁹⁸ amacını gerçekleştirecek bir faaliyet gösterememiştir. Ulaşılan belgelere göre söz konusu okulda, 1932 yılından kapandığı 1950 yılına kadar 18 yılda sadece on bir kişi eğitim görmüştür.⁹⁹ Buna rağmen her yıl hazırlanan Evkaf raporlarında birbirine benzer şu ifadeler yer verilmiştir: “İslam İlahiyat Okulu’nun hizmetleri Fetva Emni’nin gözetiminde tatmin edici bir şekilde devam ettirildi.”¹⁰⁰

Kıbrıs’ta medreseler, Türkiye’deki gibi yürürlüğe giren bir kanun ile kapatılmamıştır. Medreselerin kapanması zaman içerisinde birden fazla faktörün etkisiyle meydana gelmiştir. Bunlar arasında belki de en önemlisi rüştiyelerin açılmasıdır. Nitekim rüştiyelerin çoğalmasıyla beraber medreseye ilginin azaldığı görülmektedir. Cami hizmetlerine yönelmeyi teşvik edecek maddi olanakların kısıtlı olması da medreselerin talep görmemesinde önemli bir etken olmuştur. Sonuç olarak denilebilir ki İngiliz Dönemi’nde hizmet veren yedi medresenin büyük bir kısmı 1920’li yılların ortalarına gelinceye kadar fiili olarak kapanmıştır. Bunlardan Peristerona Medresesi, 1940 yılında son müderrisinin vefatıyla tamamen kapanmıştır. Medrese dışında cami hizmetlerine personel yetiştirecek bir okul olarak 1932 yılında açılan İslam İlahiyat Okulu’nun da 1950 yılında kapatılmasıyla Kıbrıs’ta dinî eğitim veren bir eğitim kurumu kalmamıştır. Nitekim Weir, 1952 yılında kaleme aldığı eserinde Kıbrıs’ta Müslümanlara ait dinî bir okulun bulunmadığını dile getirmiştir.¹⁰¹

SONUÇ

Kıbrıs, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinde bulunduğu 307 yıllık süre içerisinde klasik Osmanlı eğitim sisteminin uygulandığı bir ada olmuştur. İngiltere’nin 1878 yılında Kıbrıs’ın idaresini geçici olarak ele aldığı yıldan itibaren de eğitimde Osmanlı etkisi devam etmiştir. Bu nedenle örgün eğitim kurumlarındaki din eğitimi, Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi uygulanmış ve derslerde okutulan kitaplar da İstanbul’dan getirilmiştir. Kıbrıs’taki örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ile ilgili yaşanan değişimler, genel olarak Türkiye’deki gelişmelere yakın bir düzlemde devam etmiştir. Ancak ilkokullarda durum biraz farklı olmuştur. İlk zamanlarda dinî ağırlıklı olan mektep müfredatı, Osmanlı Devleti’nde müfredata diğer derslerin girmeye başlamasıyla birlikte aynen Kıbrıs’ta da tatbik edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra din derslerinin süreç içerisinde müfredattan çıkarılması ise Kıbrıs Türk okullarında uygulanmayarak İngiliz idaresinin sonuna kadar din derslerinin okutulmasına devam edilmiştir. Türkiye’de din derslerinin kaldırılması ve sonrasında Türkiye’den kitap getirtilmesi yasaklandığından, ilkokullar için din dersi kitapları 1937 yılından itibaren Fetva Emni Hürremzade Hakkı Efendi tarafından ve sonrasında da Müderris Hulusi Efendi tarafından hazırlanmıştır. Din dersleri, ortaokul ve lise müfredatından ise 1942-1943 eğitim-öğretim yılından sonra çıkartılmıştır.

⁹³ MAA, *Vakıf Dosyaları (VD)*, 59/1927-3. Belgede, Ahmet Fehim Efendi’nin 3 yıldır gündüz ve gece derslerine katıldığı ve Prezrinli Süleyman Efendi b. Murad Efendi’nin adadan ayrılması üzerine yerine istihdam edildiği belirtilmektedir. Bkz. MAA.VD., 59/1927-4.

⁹⁴ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 35, 37. Behçet, eserinde Dâna Efendi’nin icazet aldığı yılı 1919 olarak verse de Dâna Efendi’nin kendi ifadelerine yer verilerek 1921 yılında icazet aldığı belirtilmektedir. Bkz. Kemal Tekakpınar – Demiray Doğasal, *Dr. Fazıl Küçük (1906-1984)* (Lefkoşa: Dilhan Ofset, 1991), 1: 351, 353.

⁹⁵ Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*, 36.

⁹⁶ M. Necati Özkan, “Camilerimizin Daimi Surette Açık Bulundurulmasını Israrla Talep Ederiz”, *İstiklal*, 16 Haziran 1950, 1.

⁹⁷ MAA.VD., 162/1931-2; MAA.VD., 162/1931-4; MAA.VD., 162/1931-5.

⁹⁸ *The Cyprus Gazette*, “Evcaf: Report of Delegates on Accounts”, 24 March 1933, 168.

⁹⁹ Mehmet Zeka v.dğr., “Türk İşleri Komisyonunun Ara Raporu 1949”, 31. Türk İşleri Komisyonu Ara Raporu’nda 8 öğrencinin bu okuldan mezun olduğu ve 2 kişinin de kısa süreli kurs gördükleri ifade edilmektedir. Raporun hazırlanmasından sonra söz konusu

Ortaokul ve lise kısımlarında din dersleri kaldırılmasına rağmen, İngilizler tarafından öğrencilerin cuma namazlarına gitme zorunlulukları devam etmiştir. Bu durum, dönemin Türk aydınları tarafından İngilizlerin bilinçli bir uygulaması olarak değerlendirilerek, halkın milliyet-din ikilemine sürüklenmesine neden olmuştur. Dönemin önemli örgün eğitim kurumlarından biri olan medreseler ise rüştiye mekteplerinin çoğalması, verilen eğitimlerin yetersiz kalması ve mezun olanların düşük maaşlar ile görevlendirilmesi nedeniyle rağbet görmeyerek kapanmak durumunda kalmıştır. Medreselerin kapanması, cami hizmetlerinin olumsuz etkilenmesine ve birçok caminin imamsız kalmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT). 826/25.

MF.MKT., 101/18.

MF.MKT., 436/39.

MF.MKT., 554/49.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.). 220/176.

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAA)

Fetva Eminliği Belgeleri (FE). 4-24/39.

MAA.FE., 04/24-44, (23 Haziran 1921).

MAA.FE., 04/24-44.

MAA.FE., 10/78-38.

MAA.FE., 2/18-22.

MAA.FE., 3/21-1.

MAA.FE., 4-23/1.

Vakıf Dosyaları (VD). 59/1927-3.

MAA.VD. 162/1931-2.

MAA.VD. 162/1931-4.

MAA.VD. 162/1931-5.

MAA.VD. 59/1927-4.

MAA, "Girne Kazası Zükur Mektebi Şakirdanından İbrahim Hilmi Efendi b. Arpacı Ahmed Ağa'nın Rüşdiye (Ortaokul) Diploması (1923-1924 Sene-i Tedrisiyyesi)", *Osmanlıca Matbu Koleksiyon*, 1898/497.

MAA. Kıbrıs Adası Türk Azınlık Kurumu Belgeleri (KATAK), 4/1948-6-10.

MAA. Kıbrıs Erkek Lisesi Mecmuası 1933-1934 Yıllığı. Lefkoşa: Birlik Matbaası, 1934.

MAA. Kıbrıs Maarif Yıllığı. 1959. Türkçe Kitap Koleksiyonu, Referans No: 1932.

MAA. Mekteb-i İdadi İdare Heyetinin Toplantı Tutanakları Kayıt Defteri. Sıra No:302.

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Genel Müdürlüğü Arşivi (KVİGMA)

KVİGMA. İngiliz Dönemi Sömürge Dosyaları. "Müslüman İlahiyat Fakültesi Kurulması". 162/3750.

KVİGMA. İngiliz Dönemi Sömürge Dosyaları. 162/3750.

KVİGMA. Vakfiye Kayıt Defteri-2. 150/179.

KVİGMA. Vakfiye Kayıt Defteri-2. 140/170.

Basılı Kaynaklar, Makaleler ve Tezler

Alçıtepe, M. Ali Galip. "Harf İnkılabı'nın Kıbrıs'taki Yankıları". *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (24-27 Kasım 1998, Gazimağusa)*. Haz. İsmail Bozkurt v.dğr. 183-191. 2 Cilt, Gazimağusa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999.

Arsalanbaş, Selman. "Kıbrıs'ta Türkçe-Edebiyat Öğretiminde Türkiye Aydınlarının Rolü (1878-1960)", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*. 2/4 (Şubat 2019): 53-59.

Asım, Mehmed. Cevad, Mehmed. *Anadolu Yazarlarının Kitapları*. 2. Baskı. İstanbul: Fıkafı İslamiye

- Bodamyalızade, Necmi Sagıp. *Manzum Kur'an*. 4. Baskı, Lefkoşa: Halkın Sesi Matbaası, 1960.
- Çomunoğlu, Nazan. *Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi Dönemi (1878-1960)'nde Uygulanan Eğitim Sistemi ve Günümüz Kıbrıs Türk Eğitim Sistemi Üzerindeki İzleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Denктаş, Rauf. *Kur'an'dan İlhamlar*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1986.
- Erdoğan, M. Akif. *Kıbrıs'ta Osmanlılar*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2008.
- Feridun, Hüsnü. *Eğitimle Bir Ömür*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, ts.
- Güler, Ümit. *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslüman-Zimmî İlişkileri ve İslâm Hukuku Açısından Tahlili: 17. ve 18. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicillerine Göre*. Lefkoşa: Yakındoğu Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Kıbrısı'nda Para Vakıflarının Eğitim Faaliyetleriyle İlişkisi (1750-1800)", 1. *Uluslararası Vakıf Kurumu Sempozyumu Tebliğ Kitabı (14-15 Temmuz 2018)*, ed. Mehmet Bulut v.dğr, 85-90, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Hill, George. *Kıbrıs Tarihi: Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*. trc., Nazım Can Serbest, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Işıklı, H. Mehmet. "Kıbrıs'ta Parlayan İslam Güneşi". *Sebilürreşad*. 12/283, (Aralık, 1958): 127-128.
- Luke, Harry Charles - Jardine, Douglas James. *Kıbrıs'ın Elkitabı*. trc. Ali Çakıroğlu Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2007.
- Nesim, Ali. *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz: Kıbrıs Türk Eğitimi Hakkında Bir Araştırma*. Lefkoşa: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Orr, C. W. J. *Cyprus Under British Rule*. London: Robet Scott Roxburghe House Paternoster Row, 1918.
- Ozmatyatlı, İcım Ozenli *British Colonial Influence on Cypriot Education: Turkish and Greek Cypriot Curricula and Identity (1878-1960)*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.
- Sağlam, Hasan. *1 Numaralı Kıbrıs Muhabere Defterinin Yeni Harflere Aktarımı (M. 1890-1895)*. Yüksek Lisans Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi 2014.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1838-1908) İslamlaşma Otokrasi ve Disiplin*. trc. Osman Yener İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Storrs, Ronald - O'brien, Bryan Justin. *The Handbook of Cyprus*. London: Christophers, t.y.
- Tekakpınar, Kemal – Doğasal, Demiray. *Dr. Fazıl Küçük (1906-1984)*. 1. Cilt, Lefkoşa: Dilhan Ofset, 1991.
- Töre, Elmaziye. *Sosyo-Kültürel Yapının Taşıyıcısı Olarak Eğitim İngiliz Döneminde Kıbrıs Türk Eğitim Kurumu (1878-1960)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004.
- Türk geldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, 3 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Weir, W. W. *Education in Cyprus*. Nicosia: Cosmos Press LTD., 1952.
- Yücel, Hasan Ali. *Türkiye'de Orta Öğretim*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Yürük, Tuğrul. *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.

Gazeteler, Raporlar, İnternet Kaynakları ve Kişisel Görüşme

- Alaycı, "Lisede Yeni Din Öğretmeni", *Hür Söz*, 1 Haziran 1948.
- Atun, Ata. "Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi Günlerinde Dini Haklar". *Aydınlık* 14 Kasım 2018, Erişim: 15 Mayıs 2019, <https://www.aydinlik.com.tr/kibris-ta-ingiliz-yonetimi-gunlerinde-dini-haklar-ozgurluk-meydani-kasim-2018>.
- Birlik, "Lefkoşa'da Maarif Dairesi'nden Bi'l Umum Muallimîn ve Muallimâta Ta'mim". 13 Teşrin-i sâni 1925.
- Bozkurt. "Lefkoşa Türk Tâlî Okulları İdare Heyeti Başkanlığından". 8 Haziran 1953.
- Buluç, Naim. "Kıymetli Hatip Hoca Salih Efendi". *Hür Söz*. 5 Ekim 1949.
- Cyprus Blue Book For The Year 1899-1900*.
- Cyprus Blue Book For The Year 1900-1901*.
- Halkın Sesi*. "Türk Tâlî Mektepleri İdare Heyetinin Aldığı Mühim Kararlar". 6 Temmuz 1950.

1950.

Muhtaroglu, Esat Faik. "İslam Değil Türk". *Nacak*. 21 Ağustos 1959.

Niyazi, Fadıl. "Şeriat Meselesi". *Birlik*. 20 Şubat 1925.

Niyazi, Fadıl. "Yanlış Anlayış Kaçamak Yolu". *Birlik*. 6 Mart 1925.

Metiner, Oğuz. -emekli öğretmen ve din görevlisi- "Kıbrıs'ta Din Eğitimi" konulu görüşme. Lefkoşa: 10 Şubat 2018.

Özcanhan, Özcan. "Dinsiz Miyiz Biz". *Star Kıbrıs*. 7 Şubat 2012, Erişim: 15 Mayıs 2019, <http://www.starkibris.net/index.asp?haberID=112073>.

Özkan, M. Necati. "Camilerimizin Daimi Surette Açık Bulundurulmasını Israrla Talep Ederiz". *İstiklal*. 16 Haziran 1950.

Söz. "Lefkoşada Maarif Dairesinden". 17 Temmuz 1930.

Söz. "Liselerimiz". 28 Teşrin-i sâni 1925.

Talbot, J. E. - Cape, F. W. "Report on Education in Cyprus 1913". London: Waterlow&Sons Limited, 1914.

The Cyprus Gazette. "Evcaf: Report of Delegates on Accounts". 24 March 1933.

The Cyprus Gazette. "Town Comittees For Moslem Elementary School". 7 April 1960.

The Cyprus Gazette. 1895-1950.

Vatan. "Medreselerin Geliştirilmeleri Gereği ve Önemleri ile Baf Medresesinin Hizmeti". 19 Ağustos 1912, sy. 48'den Aktaran Harid Fedai. *Kıbrıs*. 15 Temmuz 1996.

Yavuz. "Dinsizlik Nereden Baş Gösterir?". *Halkın Sesi*. 30 Ekim 1943.

Yavuz. "Okullarımızda Din Dersi". *Halkın Sesi*. 25 Kânûn-i sâni 1944.